

Horezm Halk Respublikasy

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Horezm Halk Respublikasy HAREZM (HİVE) HALK CUMHURİYETİ

Bolşevikler iktidara geldikleri zaman Çarlık Rusya'sını halklar hapishanesi olarak nitelendirmişlerdi. Gerçekten de Çarlık sistemi Rusya'da yaşayan milletlerin bilhassa Türklerin hak ve hukuklarını tanımayarak onları sürekli olarak baskı altında tutmuştur. Bolşevikler Çarın tahtını sahiplendiklerinde ise Rusya'daki Türklerin kısa bir süre için de olsa rahat nefes almalarını sağlamış, onlara kendi devletlerini kurma hakkı tanımıştır. Bu durumdan istifade eden Türkler, 1917-1924 yılları arasında Buhara Halk Cumhuriyeti, Hokand Millî Hükümeti, Harezmi Halk Cumhuriyeti ve Alaş-Orda Millî Hükümeti'ni kurdular. Daha sonra ise Sovyetler'in gerçek emelleri ortaya çıkmış, millî hükümetleri kuran halkların üstüne Kızılordu'yu göndererek bu hükümetleri ortadan kaldırmışlardır.

■ Harezmi (Hive) Hanlığı

Dünyanın en eski kültür merkezlerinden biri olan Harezmi, Ceyhun (Amuderya) nehrinin döküldüğü Aral Gölü'nün güneyinde ve bu nehrin her iki tarafında uzanan toprakların adıdır. Amuderya nehrinin yüzlerce kola ayrıldığı yer olan Harezmi bereketli topraklarının yanı sıra Çin, İran, Hindistan, Sibirya toprakları, Rusya ve İskandinav ülkelerinin tam ortasında bu ülkelerin birbirleriyle olan bağlantısını sağlayan yolların kavşak noktasında olmasından dolayı da tarihin ilk dönemlerinden itibaren kalabalık insan topluluklarını sinesinde barındırmıştır. Tarihte Hive Hanlığı olarak da bilinen hanlığın başkenti Hive, diğer belli başlı şehirleri ise Kat, Kongrad, Ürgenç, Gazavat ve Hazerasp idi. Harezmi, Türkleşme sürecini XI-XVI. yüzyıllar arasında tamamlamış ve 1502 yılından sonra da Buhara Özbeklerinin

idaresine geçmiştir. Özbeklerden ayrılan bir kol olan Yadigâr'ın oğlu İlbars'ın idaresindeki kabile Vezir ve Ürgenç şehirlerinde etkili olmuş ve Yadigârî kabilelerinden olan Ebulakîler ve Eminekîler de Harezmi'nin diğer bölgelerinde hakimiyet sağlamışlardır. 1510 tarihinde Şeybanî'nin öldürülmesinden sonra Harezmi, Şah İsmail'in eline geçmiş, ancak Safevîlerin hakimiyeti fazla uzun sürmemiştir. 1511 yılına ülke Özbek hanlarının idaresi altında tek başına müstakil bir devlet haline gelmiştir.

Ancak yönetimdeki Özbek hanedanının yerli Türk ahaliyi yönetime karıştırmadığı bilinmektedir. İlbars Han'ın Yadigâr Şeybanlılar denilen sülâlesi, 1740 yılında Nadir Şah tarafından tahttan indirilene kadar yönetimde kalmış ve ülke bu süre içerisinde Buhara Özbekleri, Kalmuklar ve İranlılar tarafından zaman zaman istilâ edilmiştir. Rusların 1717'de Hive'yi ilk işgal teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Nadir Şah'ın Yadigâr Şeybanlıların son hükümdarı olan İlbars Hanı tahttan indirmesinden sonra ülke bir süre 1740-1747 yılları arasında İran'ın hakimiyeti altında kalmış, 1747'de Gaib, Harezmi Hanı olarak ilân edilmiştir.[1] 1763 tarihinde Timur-Gazi Han'ın öldürülmesinden sonra Mangit, Kıpçak ve Konğırat boyları arasında saltanat kavgası başlamıştır. Bu çekişmelerden sonra Harezmi'de Mangit Hanedanı devri kapanarak Konğırat Hanedanı devri açılmıştır.[2]

Türkistan'da ilk Rus istilâsı başladığı zaman ise Hive'nin başında Seyyid Muhammed Rahim Han (1858-1865) bulunuyordu. Hanlığın en kuvvetli iki grubunu teşkil eden Özbekler ile Yamud Türkmenleri arasında 1857'de başlayan mücadele, Seyyid Muhammed'in taraf tutması yüzünden 1860 yılına kadar devam etmiştir.[3] Ruslar Hokand ve Buhara Hanlıklarını istila ettikten sonra 1873 yılında Harezmi'yi ele geçirmek için General Kaufman kumandasında yürüyüşe geçtiler. Hivelilerin Rus birliklerine karşı kahramanca mukavemeti Kaufman'ın Hive şehrini ele geçirmesini ve Rusya'nın egemenliği altına girmesini önleyememiştir.[4] Hive Hanı Muhammed Rahim'in barış isteğini rededen Ruslar, Hive şehrini zaptettiler. Bu işgalin sonunda 12 Ağustos 1873'de Hive Hanı Hive Devleti ve Türkleri

için çok ağır olan antlaşmayı imzalamak zorunda kaldı. Hive Hanlığı'nın Rusya'nın hakimiyeti altına girmesini ifade eden 18 maddelik bu antlaşmaya göre:[5] Hive Hanı Seyyid Muhammed Rahim Bahadır kendisini Rus İmparatorunun vassalı ilân ediyordu. Harbin sorumlusu Hiveliler olarak gösterilmiş, Rusya'ya 2.200.000 ruble tazminat ödemek zorunda bırakılmıştı. Rusya, Hive toprakları üzerinde önemli gördüğü yerlerde askerî üsler kurabilecekti. Hive Hanı, Rusya'yı Türkistan'ın hakimi olduğunu kabul edecekti. Rus ticaret kervanları Hive topraklarında serbestçe dolaşacak ve onların emniyetinden, Hive Hükümeti sorumlu olacaktı. Hive vatandaşları ile Rus vatandaşları arasında ortaya çıkabilecek ihtilâfları halletmek için başkanı Rus olan ortak Hive Rus mahkemesi kurulacak ve bu mahkemenin kararlarına itiraz edilmeyecekti. Rus tüccarları hiçbir vergi vermeden mallarını Hive'de satacak ve istedikleri yerlerde özel depolar yapabileceklerdi.

Rus birliklerinin Hanlık topraklarına girmesinden sonra, Rusya'nın Hive topraklarından Amu Derya'nın sağ kıyısı boyunca işgal ettiği toprakların idaresi için Rus ordusu yönetimi altında Amu Derya şubesi kuruldu. Burada üslenmiş Rus ordu ve memurları vasıtasıyla, Hanlık kontrol altına alındı.[6] Hive Hanlığı'nda 1910 yılında Hive Hanı Muhammed Rahim Han'ın vefatı üzerine yerine oğlu İsfendiyar Han tahta çıktı.[7] Hive Hanları, Rus egemenliği altında da, Buhara ve Hokand Hanlığı'na nazaran daha milliyetçi oldular. Mehmet Rahim Han, Türkistan hanlarının en değerlisi, akıllısı ve münevveri idi.[8]

1912 yılında Hive Hanlığı'ndaki Türkmenler İsfendiyar Han'a karşı silahlı ayaklanma başlattılar. Bunun başlıca sebebi Hive Hanlığı'nda yaşayan Özbekler ile Türkmenler arasında sulama ziraatının can damarını teşkil eden suyun taksiminde yapılan haksızlıklardı. Bu durumdan mağdur olan Türkmenler Hanlığa karşı isyan ettiler. İsyancıların lideri sonradan Türkmenistan'da büyük üne kavuşan ve Türkmen bozkırlarında Kızılıkum ve Karakum'da Sovyetler'e karşı mücadele eden Cüneyd Han'dı. Türkmenlerle Özbekler arasındaki çarpışmalar 1916 yılına kadar aralıklı olarak devam etmiştir.[9]

Hive Hanlığı'nda XIX. yüzyıl sonundan itibaren Cedidçilik Hareketi ilerleme kaydetti. Hive Hanları ileri görüşlü oldukları için bu akımları engellememişlerdir. Hive reformistleri kendi şairlerinin şiirleri ile halkı, memleketi modernleştirme istikametinde etkilemeye çalıştılar: Bolşevik ihtilalinden sonra İsfendiyar Han Genç Hivelilerin hükümet idaresinde reform yapma ve bir meclis kurma teklifini kabul etti.[10] Meclisin açılması kısa bir zamanda gerçekleşti.

1919 yılında Cüneyd Han'ın yaptığı ihtilâl sonunda Hive Hanı İsfendiyar Han öldürülerek yerine Abdullah Han geçirildi. Bu dönemde Ruslarla anlaşmak zorunda kalan Cüneyd Han, bir barış andlaşması yapmıştır. Bu andlaşma ile Ruslar Harezmi'de komünist düşüncelere uygun bir zemin hazırlamaya çalışmışlardır. Ancak Hive'de hiçbir yerli komünist olmadığından bu fikirlerin tatbiki hayli zaman almış, sonunda, Hive'deki Rus askerler Cüneyd Han'dan kaçan Özbeklerle bir "Hive İhtilâl Taburu" kurarak Hive'de bir Sovyet Hükümeti kurulmasını talep etmişlerdir. Hive İhtilâl Taburu'nun yardım istemesi üzerine Sovyetler Türkistan'daki Kızılordu birliklerinden bir kısmını Hive'ye sevk ettiler. 25 Aralık 1919 ile 27 Ocak 1920 arasında Kızılordu birlikleri Hive'yi işgal ettiler.[11]

■ Harezmi Halk Cumhuriyeti

1 Şubat 1920 yılında Harezmi'de hanlık sistemi kaldırılarak yerine Hive İhtilâl Komitesi tarafından Harezmi Halk Cumhuriyeti ilân edildi.[12] Harezmi Cumhuriyeti'nin ilanından sonra başkent Hive'de 8 Mart 1920 tarihinden itibaren taşbasımlı bir gazete Merkez İcra Komitesi ile Harezmi'deki Komünist Parti Obkomu'nun bir yayın organı olan İnkılâb Güneşi Gazetesi yayınlanmaya başladı.[13] Özbekçe olarak haftada iki kez yayınlanan bu gazete Harezmi'de komünizmin yayılması için faaliyet gösteriyordu.

27-30 Nisan 1920 tarihinde Hive şehrinde ülke çapında 1. Halk Kongresi yapıldı.[14] Kongre kararı ile Harezmi Halk Cumhuriyeti Hükümet heyetine;

Hacı Yusuf Pehlivanniyaz: Cumhurbaşkanı,
Baba Ahund Selimoğlu: Başbakan,
Molla Oraz Hoca Muhammed: Dışişleri Bakanı,
Cuma Niyaz Sultanmurat: İçişleri Bakanı,
Molla Begcan. Eğitim Bakanı,
Hasanoğlu: Millî Savunma Bakanı,
Nur Muhammed Babaoğlu: İktisad Bakanı,
Mirşerefoğlu: Başkumandan olarak seçildi.[15]

Genç Hivelilerin oluşturmuş olduğu Harezmi Halk Cumhuriyeti hükümet üyeleri kendi millî ordularını oluşturdular. Bu maksatla harb okulları açılarak idare işleri Türkiyeli zabıtlardan Rıdvan ve Hüseyin Efendilerin rehberliğine verildi.[16]

13 Eylül 1920'de yeni cumhuriyet ve Sovyet Rusya arasında askerî, siyasî ve ekonomik bir anlaşma yapıldı.[17] Anlaşmayı RSFSR'den Çeçerin ve Karahan, Harezmi'den ise Molla Ahmed Selim, Molla Oraz Hoca Muhammed ve Molla Nur Muhammed Baba imzaladılar.[18] Anlaşmanın giriş kısmında ve ilk fıkrasında Hive'nin istiklâli Sovyet Rusya tarafından tanınmakta ancak daha sonraki fıkralardaki kayıtlar, tanınmış görünen istiklâlin önemini ortadan kaldırmakta idi. Ayrıca bu anlaşma ile bir taraftan eskiden Rusların ve Rus şirket ve müesseselerinin Hive'de sahip oldukları imtiyaz hakları da ortadan kaldırılmakta ve bunların mal ve mülkleri Hive Hükümeti'ne devredilmekle birlikte bu anlaşmanın daha sonraki fıkraları da karşılıklı olmak kaydı ile Sovyet Rusya'ya Hive'nin bütün sahalarına nüfuz etme imkânları ve geniş imtiyazlar sağlamıştı.[19] Bu anlaşmanın yanı sıra 15 maddelik ayrı bir anlaşma daha aynı kişiler tarafından imzalanmıştır. Anlaşmayla birlikte Hive Hükümeti Sovyet Rusya'nın gümrük sınırı içine alınmakta, ekonomisi Rusya'nın iktisadî planına tabi kılınmakta ve bu ülke dış ülkelerden tamamiyle tecrit edilmekte idi. Bu fıkralara göre, Harezmi Cumhuriyeti Sovyet Rusya temsilcilerinin rehberliği ve kontrolü olmadan Sovyetler dışındaki ülkelerle ticarî münasebetlerde bulunma haklarından mahrum bırakılmıştı. Daha

sonra ise Hive'nin iktisadî problemlerinin, Taşkent Sovyet Merkezi'nin idaresindeki Türkistan Sovyet Cumhuriyeti ile ortak olarak planlanmasına karar verildi.[20]

Sovyet Rusya Harezmi Halk Cumhuriyeti ile yaptığı bu anlaşmalarla Harezmi'nin bütün kaderini elinde tutma hakkını elde etmiş ve Cumhuriyeti sıkı takibat altına almıştır. Zeki Velidî Togan hatıralarında Cumhurbaşkanı Pehlivanniyaz'ın Harezmi'e gittiğinde kendisine Ruslar bizi gittikçe fazla sıkıştırıyorlar ve hiçbir konuda itimat edilecek gibi değiller, şahsen bana ne tavsiye edersiniz, diye sorduğunu kendisinin de ona ilk etapta oturduğu han sarayının bir gün kendisine hapisane olabileceğini, muhasara olduğu takdirde Rusların eline geçmemek için saray duvarına bitişik binalardan birine gizli yol açtirmasını canını kurtardıktan sonra ne yapacağını düşünmesi gerektiğini söylemiştir.[21]

Harezmi'de halk cumhuriyeti kuruluşunun ilk dönemlerinde Sovyet Rusya, Harezmi'i ve Buhara'yı Sovyet Türkistanı'yla birleştirmekten söz etmedi. Bu politika ile Rusya, dışarıya karşı Buhara ve Harezmi Halk Cumhuriyetlerinin bağımsız oldukları izlenimini uyandırmaya çalıştı. 1922 sonlarına gelindiğinde Sovyet Rusya, Buhara, Harezmi ve Türkistan Sovyet Cumhuriyetleri arasında iktisadî münasebetleri düzenlemek için bir Orta Asya İktisat Konseyi'nin meydana getirilmesine karar verdi. 1923 yılında toplanan Orta Asya Cumhuriyetlerinin ilk iktisat konseyinde bu hükümetlerin iktisadî siyasetlerini ve planlamalarını birleştirmeleri, Buhara ve Harezmi'nin Sovyetler Birliği para sistemini kabul etmesi ve bu iki ülkenin ulaştırma ve posta telgraf sistemlerinin Sovyet Türkistanı'yla birleştirilmesi hususları kararlaştırıldı.[22]

Sovyet Rusya'nın Harezmi'deki temsilciliği herşeyden önce Harezmi Halk Cumhuriyeti'nde Komünist Parti'yi oluşturmaya çalıştı. Harezmi Kızılordu tarafından işgal edilene kadar bu bölgede hiçbir yerli komünist bulunmamakta idi. İhtilâl döneminde Hive'de sadece bir siyasi parti vardı ki bunlar da Genç Hivelilerdi. 1917 yılı ortasında hanlıkta bir meclis kurmak için çalışan bu Genç Hivelilerin de komünist düşünce ile uzaktan yakından bir ilgileri bulunmamakta idi.

Harezmi'deki milliyetçi liderler ve siyaset adamları Sovyet Rusya ile iyi münasebetlerde bulunma hususundaki iyi niyetlerine rağmen, çeşitli sebeplerle buldukları mevkilerden uzaklaştırılarak Harezmi'deki siyasi ve idari hayatın en can alıcı noktalarına komünistler getiriliyorlardı. 28 Mayıs 1920'de Hive'de toplanan I. Harezmi Parti Konferansı'nda Harezmi'de Komünist Parti'nin kurulduğu açıklandı.[23] Böylece Harezmi'i Sovyetleştirme cereyanı başlıyordu. Harezmi Komünist Partisi millî duygularla devleti idare eden hükûmet aleyhinde faaliyetlere sokuluyordu. Halk Cumhuriyeti'nin Hükümeti ile Sovyet Rusya'nın bu cumhuriyetteki temsilcileri arasında hiçbir zaman dostluk meydana gelmedi. Harezmi Millî Hükümeti devleti millî menfaatler doğrultusunda idare etmek için çalışırken Sovyet Rusya ise Harezmi'de komünist rejimi yaymak için faaliyet gösteriyordu.[24] Ruslar, Harezmi'de II. Halk Kongresi için yapılan seçimden önce, Fergana'daki Sovyet ordularının kumandanı M. W. Sofonov Mart 1921'de Harezmi'e askerî diktatör olarak tayin etti.[25] Sofonov, 6 Mart 1921'de devlet başkanı Pehlivanniyaz'ı ve hükûmet üyelerini tutuklattıktan sonra Taşhavuzlu Koçkarov adlı birinin idaresi altında yedi kişilik bir komite teşkili ile Sovyet kurultayını çağırdılar. 1921 yılı Mayıs'ında toplanan II. Halk Kongresi'nin kararı ile yeni bir hükûmet kuruldu.[26] 15 Mayıs 1921 tarihinde yapılan kurultayda:

Ata Mahdum: Cumhurbaşkanı,
Temur Hoca İbin Yamin: Başbakan,
Ermetoğlu: İçişleri Nazırı,
Mollabegcan: Cumhurbaşkanı Başkâtibi,
Mirşerefov: Harbiye Nazırı olarak seçildi.[27]

Yeni hükûmet seçildikten sonra Sovyet Rusya askerî diktatör Sofonov'u geri çağırarak yerine Bik'i[28] RSFSC'nin Harezmi'deki temsilcisi olarak tayin etti. Bundan sonra Harezmi Hükümeti Türkistanlıların elinden çıkarak tamamiyle Rusların kontrolü altına girdi. Sovyet Rusya Harezmi Halk Cumhuriyeti

ile yapmış olduğu andlaşmayı lağvetti.[29]

1921 yılı Ekim ayında yeni kurulan Harezmi Hükümeti'nin birçok üyesi inkılap aleyhtarı hareketlere katılma suçu ile hapsedildiler ve bunlardan bazıları idam edildiler. 1922 yılında hükümete ve Komünist Parti'ye düşman oldukları iddia edilerek idareci ve siyaset adamları arasında geniş çapta temizleme yapıldı.[30] Ata Mahdum 1922'de hapishaneden kaçarak Sovyetler aleyhinde dövüşmekte olan mücahitlere katıldı. Ata Mahdum'un tevkifinden sonra hükümet Harezmliler komünistlere verildi.[31] 17 Ekim 1923'te Halk Cumhuriyeti tabiri Harezmi Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti şekline dönüştürüldü.[32]

Harezmi'de Komünist Parti'nin tüm çabalarına rağmen Sovyet Ruslara karşı ayaklanma devam etti. Cüneyd Han Karakum'a çekildi ve buradan Sovyet birliklerine karşı direnme hareketini teşkilatlandırdı. Cüneyd Han'ın hareketine 1922 yılında, hapishaneden kaçmış olan Ata Mahdum ve içişleri bakanı Niyaz katıldılar. Mücahitler, Hive'de, Ocak 1924'te, 10-15 bin kişinin katıldığı, bir ayaklanma tertip ettiler. 10 Ocak 1924'te, Cüneyd Han Hiveyi kuşattı. Fakat, daha önce 6 Ocak 1924'te Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Orta Asya bürosu, Anti-Sovyet ayaklanmanın bastırılması için Hive'ye birlik gönderilmesi talimatını verdi. 4 Şubat 1924'te 82. Süvari Alayı Hive'ye yetişti.[33]

1924 yılı Temmuz ayında Harezmi Komünist Partisi Merkez Komitesi, Taşkent'teki Rusya Komünist Partisi Orta Asya bürosunun baskısı altında, Harezmi Cumhuriyeti'ni parçalanmak suretiyle Türkistan'da kurulacak kabile cumhuriyetleri arasında taksimi ve dolayısıyla Sovyetler Birliği'ne ilhaki lehinde karar almıştır. 1924 yılı Ekim'in 27'sinde tamamiyle Sovyet Rusya kontrolünde toplanan beşinci Harezmi Kurultayı'nda, Harezmi Cumhuriyeti'nin lağvına ve Sovyetler Birliği'ne ilhaki karar verildi.[34] Harezmi, Türkmenistan, Özbekistan ve Karakalpakistan arasında taksim edildi.

Yrd. Doç. Dr. Füsün KARA,

Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye.

■ Dipnotlar:

- [1] Mehmet Alpargu, Onaltıncı Yüzyılda Türk Dünyası-1, Özbek ve Kazak Hanlıkları, Ankara, 1994, s. 76-77; Z. Velidî Togan, "Harizm", İslâm Ansiklopedisi, C. 5/1, s. 240-256.
- [2] Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi, Ankara, 1995, s. 29.
- [3] Mehmet Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler, (1775-1875), Ankara, 1994, s. 96; E. Schuyler, Turkestan, I-II, London, 1876, s. 333-362.
- [4] A. Mac Gahan, Hive Seyahatnamesi ve Tarihî Musavver (Çev. Kolağası Ahmed), Haz: İsmail Aka, Dr. Mehmet Ersan, İzmir, 1995, s. 253-254; Mehmet Saray, a.g.e., s. 96.
- [5] Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875), Ankara, 1994, s. 96; S. Becker, Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924, Cambridge, 1968, s. 316-318; Eugene Schuyler, Turkestan, I-II, London, 1876, s. 333-362; Ali Suavi, Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması, Haz: M. Abdülhalik Çay, İstanbul, 1977, s. 103; Rıza Nur, Türk Tarihi, C. 4, İstanbul, 1979, s. 362-363.
- [6] Baymirza Hayit, a.g.e., s. 175.
- [7] Abdullah Receb Baysun, Türkistan Millî Hareketleri, İstanbul, 1945, s. 9.
- [8] A. Z. Velidî Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1981, s. 259.
- [9] İbrahim Yarkın, "Hive Hanlığı'nın Ortadan Kaldırılarak Harezmi Halk Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Sovyetler Birliği'ne İlhakı", Türk Kültürü, Ankara, 1971, s. 99, s. 238.
- [10] Baymirza Hayit, "Buhara ve Hiva Mustakıllığının Bitirilişi Tarihi Dair Ba'zi Eskertmeler", Millî Türkistan, 1967, S. 120, s. 17-18.
- [11] A. Sheehy, "The End of the Khanate of Khiva", Central

Asian Review, 1967, s. 1, s. 12-13.

[12] Xenia J. Eudin-R. C. North, Soviet Russia and the East, 1920-1927, California, 1957, s. 32; Edward Allworth, Central Asia: A Century of Russian Rule, London, 1967, s. 242; İsmail Kayabalı-Cemender Arslanoğlu, Orta Asya Türklüğünün Tarihi ve Bugünkü Durumu, Ankara, 1978, s. 82; Baymirza Hayit, Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri, İstanbul, 1987, s. 165; I.A. Zavki, "Türkistannın Milli Hükümetleri", Millî Türkistan, 1974, s. 133, s. 15; T. Harazimli, "Hârazim Halk Cumhuriyetinin 50 Yıllığı", Millî Türkistan, 1970, C. 17, 26; Z. Velidî Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1981, s. 424.

[13] A. Bennigsen- C. L. Quelquejay, La Presse et le Mouvement National Chez Les Musulmans De Russie Avant 1920, Paris, 1964, s. 275.

[14] Ann Sheehy, "The Khorezm Communist Party 1920-1924"; Central Asian Review, 1968, s. 4, s. 309.

[15] A. Zavki, "Türkistannın Millî Hükümetleri", Millî Türkistan, 1974, s. 133, s. 16.

[16] T. Harazimli, a.g.m., s. 26.

[17] Xenia J. Eudin- R. C. North, a.g.e., s. 32; Edward Allworth, a.g.e., s. 243; Ann Sheehy, a.g.m., 15-16.

[18] T. Harazimli, a.g.m., s. 26.

[19] İbrahim Yarkın, a.g.m., s. 242; Edward Allworth, a.g.e., s. 243.

[20] T. Harazimli, a.g.m., s. 26.

[21] Z. Velidî Togan, Hatıralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri, İstanbul, 1969.

[22] İbrahim Yarkın, a.g.m., s. 242-243.

[23] Harezmi Komünist Partisi Petroaleksandrovsk (Törtkö) 'de teşkilâtlandırıldı. Harezmi Komünist Partisi 1920-1924 yılları arasında faaliyetlerini kesintisiz olarak sürdürmüştür. 1923 yılına gelindiğinde Harezmi Komünist Partisi'nin 547 üyesi vardı. Üyelerinin %77'si çiftçi geriye kalanı işçi, zanaatçı ve diğerlerinden oluşuyordu. Parti üyelerinin 375'i Özbek diğerleri Türkmen, Kazak ve Karakalpak idi (Ann Sheehy, "The

Khorezm. Communist Party", s. 308).

[24] Baymirza Hayit, Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri, İstanbul, 1987, s. 165.

[25] Edward Allworth, a.g.e., s. 247.

[26] Z. Velidî Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1981, s. 424.

[27] T. Harazimli, a.g.m., s. 26.

[28] Z. Velidî Togan, a.g.e., s. 424.

[29] T. Harazimli, a.g.m., s. 26.

[30] İ. Yarkın, a.g.m., s. 248.

[31] Xenia Eudın-R. C. North, a.g.e., s. 33.

[32] Ann Sheehy, a.g.m., s. 310.

[33] Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi, Ankara, 1995, s. 273.

[34] İbrahim Yarkın, a.g.m., s, 245. Taryhy makalalar